

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

GTAMP 16.01.45

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp74-87](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp74-87)

Г.С.Бөкен¹, Қ.К. Молғаждаров¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ГАЛЕРЕЯСЫ

Мақалада жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы кейіпкерлер галереясын талдау мақсат етіледі. Қаламгер адамның көркем бейнесін жасауда кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттей білгені зерделенеді. Көркем бейненің типтік өзгешелігі қоғамдық өмірдің ішкі сырын, мәнін ашып беру үшін қандай қажет болса, оның даралық, жекелік сипат-белгілері адам тұлғасын бейнелеуде де орасан рөл атқаратындығын автордың жете тани білгені сараланады. Романның көркемдік сипаты ондағы кейіпкерлер бейнесінің сомдалуымен ашыла түсіп, кейіпкерлер ішінде Әзім мен Бәкизат арасындағы сезімдер тілге тиек етіледі. Әрі кейіннен Жәдігер – Бәкизат, қайтадан Әзім – Бәкизат желілері өзара үндестікте талданады.

Кілт сөздер: парыз, бейне, портрет, тағдыр, Арал, адам.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ халқында парыз бен қарыз туралы түсінік, дәстүр мен туған топыраққа адалдық жайлы ұғымдар ықылым заманнан бері қалыптасып, атадан балаға мұра болып келеді. Әр ұрпақ осы сұрыпталған қазынаға ие болу арқылы өз кезеңін нұрландырып отырады.

Бабаларымыздың дүниеге, өмірге, туған жерге деген философиялық таным-түсінігі, көзқарасы да бізге атаның қаны, ананың сүтімен дарығанына мақтануымыз керек шығар. Өз туындыларында осы міндетті айқын танытқан атақты жазушы Ә.Нұрпейісов есімін атағанда, онымен бірге тағы да Арал апаты еске түседі. Қаламгер шығармашылық ғұмырының тең жартысын туған жері – Аралға арнаған. Қаламын найзадай білеп, Аралға араша түсу – жазушы ғұмырының «Соңғы парызына» айналыпты. Қазақ әдебиетінде жарық көрген бұл роман осы күнге дейінгі жазылған ромадарынан жазылу үлгісімен де, көркемдік әлемімен де ерекшеленіп тұрады.

КІРІСПЕ

Францияның атақты тұлғаларының бірі Жан Монтальбетти: «Өмірдегі әділетсіздік атаулыға қарсылық білдірген қаламгер қарапайым тілмен үлкен шындықты айта білген. Осынау сөз саптаудағы қатал кірпияздығының арқасында Нұрпейісов өзіне ғана тән таңғаларлық қолтаңбасы бар, заманымыздың ең терең жазушыларының бірі дәрежесіне көтерілген»[1], – деп жазушының руханияттағы дара орнын және оның әдеби дамуға қосқан үлесін байыптады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Шығарма екі кітаптан тұратын роман дилогия. Оқиға бір күн мен бір түннің ғана арасында өрбиді. Негізі шығарма, екінші жақтан баяндалады. Арал теңізінің тартылуымен, адамдардың мейірімінің де тартылуы, өмірлерінің мәнінің жойылуы суреттеледі. Шығармадағы экокеңістік – мұз үсті. Ондағы ізден ешқашан жылы леп еспейді. Кісі де, аң да, құс та, қашқан да, қуған да, бәрі-бәрі мұз үстіне шығып кеткені табиғат пен адам арасындағы қарым- қатынастардың бұзылғанын суреттейтін секілді.

Кейіпкер, персонаж – көркем шығарма барысында оқиғада суреттелетін адам, әдеби образ. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттейді. Көркем бейненің типтік өзгешелігі қоғамдық өмірдің ішкі сырын, мәнін ашып беру үшін қандай қажет болса, оның даралық, жекелік сипат-белгілері адам тұлғасын, іс-әрекетін, мінез-құлқын көзге айқын елестету үшін, нақтылық қалпында көріп-білу үшін сондайлық қажет. Көркем бейнеге тән типтік және даралық ерекшеліктері – тұтас ұғым.

Кейіпкердің іс-әрекетіндегі, мінезіндегі көптеген жекелік белгілер өзінің даралық, нақтылық қалпын сақтай отырып, типтік мағынаға да ие болады. Кейіпкердің типтік бейнесін суреттеу үшін қоғамдық өмірді жан-жақты, терең зерттеп, білуі шарт. Өйткені типтік бейненің типтік қасиет-сипаты неғұрлым жоғары болса, оның танымдық күші де соғұрлым артады [2, 260].

Әдеби туындының тұтастық жүйесін құрауға үлкен үлес қосып, біртіндеп тұрақты эстетикалық қалыпқа айналған ежелгі көркемдік белгілерінің бірі – портрет. Суреткердің даралық стилі көрінуге тиіс маңызды буынға саналатын ол уақыт рухына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар да жинақтайды.

Адамның сырт сипатына деген тосын әуестік – ықылым заманнан бері келе жатқан әдет. Адам кескінін характер табиғатына жетелер сүрлеу есебінде қабылдай тұрып, біз жекелеген жанрдың барша бітім – жаратылысы хақындағы ұғым – түсініктеріміздің неғұрлым толық, объективті шығуына ұмтыламыз. Осы тілек пішіндеме межесіне алынған кейіпкерге байланысты қаламгер позициясына айқын жол сілтейді.

Бүгінгі прозада кейіпкер психологиясын айтылар сөз, ой, қылық бедерлері бойынша зерттеу – жазушы творчествосындағы характерологиялық принциптердің төрінен табылады. Келбет – мүсін табиғаты өзінің объективті мәнін жоғалтпастан қаһарман болмысының ішкі заңдылықтарына саналы түрде бағындырылады [3, 6-7].

Жазушының қаламынан ұзақ жылдарғы терең толғаным, табанды ізденістен «Соңғы парыз» дүниеге келді. Кешегі кер замандағы Еламан, Тәңірберген, Ақбала кешкен сергелден енді келіп, мына теңіз ортайып, көңіл көншіген шақта Жәдігер, Әзім, Бәкізат болып қайта тірілді». Дәп кешегінің қайта айналып соққан толқыны секілді. Біз дұрыс жүріп, жөн сөз ұғып жүрдік дегеніміз бос сергелден боп шықты. Өз-өзімізден түтіндей бықсып, көзге күйік, көңілге жүк боп жүр екенбіз. Жоқты бар қыламыз деп жүріп, бардың өзінен айырылыппыз. Жасадық дегеніміз – жасампаздық емес, жерге қарағандық болып шықты. Малданып жүргеніміз – махаббат емес, беті жылтыр ұрғашының қойын жылытуы екен. Әділетке жеттік дегеніміз – әлімжеттіктің әуресі ғана. Өзгеден қалған қоңсық – өзегімізді талдырған таңсық. Өзгеріп бара жатқан өзіміз бе, өзегін бермейтін өмір ме? Баққа тойымсыздық, атаққа тойымсыздық, дәулетке тойымсыздық ... бәріміздің желкемізден түспей дүние тіршілігін бір уыс қылып қусырып бара жатқан кеселге ұқсады.

Романдағы Жәдігер тағдыры Арал тағдырымен ұштасып, Астасып жатқандай әсер қалдырады. Жазушыда көркемдік жинақтау күшті. Сондықтан Судыр Ахмет пен тырыли арық Қарақатын Аралда ғана емес, Алматыда да толып жүр. Еламан сияқты жігіттерге ел іші кенде емес. Ақбала мен Тәңірберген де солай. «Мынау бір Судыр Ахмет екен!» дейтін сөздерді бала кезімізде үлкендердің аузынан естігенде түсінбеуші ем. «Қан мен терді»

оқығанда бір-ақ білдім. Содан кейін тырыли арық Қарақатынды да тани қоятын болдық. «Соңғы парыздағы» Сары Шаяны мына екеуінің әлде немересі, әлде жиендері шығар деп ойлағаным да шын. Қазір біздің айналамызда «заңмен ұратын» осындай жігіттер тіптен көбейіп кетті. «Соңғы парыз» – көткеншек Көшенді, Сары Шаяны, Жәдігерді, Әзімді, Бәкизатты, жуан Жақайымды, Адай шалды, т.т. біздің арамызға әкеп таратқан шығарма сияқты сезілетіні рас, шын мәнінде біздің арамыздан осыларды жинап алған. Біз сонда барып, ой мынау анау ғой, ал әне біреуісі... деп шұбырта жөнелдік. Ал өзін-өзі көріп қалғандар не болды екен?

Бұлар өмірде бар ұлттық характерлер жиынтығы және жалпыадамдық типтер. Маған Жәдігер мадам Боваридің күйеуін есіме түсірді, ал Бәкизат соның өзі. Бовари жауын-шашында, түнде де, күндіз де көңілдесіне қарай жүгіріп бара жатпаушы ма еді. Ал Әзімнің Флоберде бірнеше типі бар.

НӘТИЖЕЛЕР

«Соңғы парыздың» оқиғасы сең үстіндегі Жәдігердің, одан кейін барып қосылған Бәкизаттың, Әзімнің төңірегінен өрбиді. Баяндау бір нүктеден, Арал теңізінің үстіндегі мұзда жүріп жатыр, Жәдігердің төңірегінен өрбиді. Мұндай шығарманы оқуға қиын деп те ойлауға болады. Бір шығармалар бар. Монолог, психологизм дейді де, бір нәрсені езіп айта береді. Онысы шындыққа келе де бермейді. Оны оқу қиын, оқығың да келмейді. Ал «Соңғы парызда» оқиға көп болмаса да, айтылатын әңгімелердің өзі тартымды. Роман ішінен ондаған әңгіме, көптеген микроновеллаларды бөліп алуға болады. Осы бөліктің өзі жеке әдеби объект қызметін атқарып кете береді. Оқиғалы ішкі монологтар көп [4, 87].

Сондықтан, дәл осы «Соңғы парызды» оқырманға оқуға қиын шығарма деп есептей алмаймын. Ішкі монологтар, авторлық баяндаулар болды-ау деген жерінде тоқтап отырады. Шынайы оқиға, шынайы образ, шынайы мөлшері өлшеулі психологизм көркемдік мақсатқа ғана қызмет етіп тұр. Романда символдық образдар бар. Қайтқан теңіз, артындағы із. Артындағы із дегенді айтқан сайын әркім-ақ әртүрлі ойға келер. Әркім-ақ артына қарап, өткен ізін барлап, өмірім «ырың-жырың» боп өтпеді ме осы деп әлденеше рет ойланбады ма екен осы «Соңғы парызды» оқу үстінде? Ең әуелі адам, туған жер тағдыры мен ұлттық құндылықтар шешімін табу керек. Сөйтсе ғана елден көшкен халық, Адай шал қайта оралады. Ана баласына кейімейді, жар жұбайынан жерімейді, бала жарымжан тумайды. Көткеншек Көшендер ешкімге тұлға емес. Баяғы тырыли арық Қарақатынның ұсқыны құсап, тілінен у төгіп отыратын Көшеннің өмірге де, Құдайға да, адамға да өкпесі қара қазандай. Осындай «ырың-жырың» өмір кешіп жатқандарды Арал сияқты картадан көре алмайсыз. «Соңғы парызда» жазушы осыны қазаққа айтуды парыз санағандай...

Бір-бірімізді аяқтан шалдық. Ғайбат сөйледік. Қанағат, мейірім азайып барады. Кеше екі бірдей дүние жүзілік соғыс ашып, дүниені уысымда ұстаймын деп астамшылдық пен алауыздыққа тізгін берген батыстың киген таз кепешін енді біз киіп қалмасақ игі. Осы астамшылықтан, осы алаңғасарлықтан қазіргі көзі тірі жүргеніміздің бәрі – бірі – аз, бірі – көп, сауы жоқ» – дейді Жәдігер кейіпкеріміз.

Осыншалық ой тарқатқан роман жарыдан аса зая тағдырлар туралы философияға табан тірейді. Кешегі жаһандық соғысты бастан кешірген Хемингуей, Белль, Ремарк, По өздерін зая ұрпақымыз, сол соғыста баз кешкен ұрпақтың үніміз деп егілмеп пе еді. Енді мына әлеуметтік озбырлық пен өзара менмендік, мансапқорлық, алауыздық кеулеген, сырт көзге дардай, ішіне үңіліп көрсең – бордай үгітілген ұрпақты – зая тағдыр деп түстеп, түгендейді ілкімді қаламгер. Бір адамның немесе екі адамның жан әлеміндегі алай – дүлейді түкпірлеу арқылы әлеуметтің, қоғамның әлеуетін тінткілеу – «Соңғы парыздан» басталады десек асыра айтқанмыз емес.

«Соңғы парыз» романы алғаш рет 1998–1999 жылдары «Жазушы» баспасынан жарық көрген болатын. Роман үш қана кейіпкердің (Бәкизат, Жәдігер және Әзім) жан дүниесіндегі ақаулығына, шырғалаң сезімдеріне құрыла отырып, бір дәуірде болып өткен оқиғалардың

көркем шежіресін береді. Ол бірінші кітапта «Сондай да бір күн болған» және екінші кітапта «Сондай да бір түн болған» деген атпен суреттеледі.

Автор бірінші кітапта үш кейіпкердің, басқаша айтқанда, үш түрлі тағдырдың бірде бірігіп, бірде кетісіп, бірде араздасып табысатын адамдардың өмір жолын қоғам мен замана және уақытпен тығыз бірлікке ала отырып суреттейді.

Алдымен оқырман адалдықты, адамдық асқақ арманды мақсат тұтқан, туған жеріне, туған еліне перзенттік парызын адал еңбек, маңдай терімен өтемекке бел буған тағдыр иесі Жәдігермен танысады. Одан соң дәл сондай туған жеріне, еліне деген парызын пысықтықпен, оза шауып бәйге алумен, атын шығарып атақ алумен өлшейтін, ісінен сөзі көп академик Әзімді көреді. Осы екеуінің арасындағы үшінші тағдыр иесі – Бәкізат, кешегі, бүгінгі, ереңгі қоғамдағы қыз, әйел бейнесі. Алғашқыда сымбатты, алғыр да пысық Әзімді армандаған қыз қиялы жүзеге аспай, кейіннен күшті әрі төзімді, салмақты да сабырлы Жәдігердің жары болады. Екінші кітапта үш кейіпкердің ауыр да азалы, қиын да күрделі, қараңғы түні баяндалады.

Ерен еңбегі еш болып, елінің де, туған жерінің де берекесі кетіп, ұрпағы кеміс, ауру болып, жары опасыздық жасап сергелдеңге түскен Жәдігер сондай бір түнде сең үстінде жан тапсырады [5, 476–477].

Жинаған абыройынан, иеленген атағынан, сенген серігінен айрылған Әзім сол түні достарын өлімге қиып, еліне қарабет болып, беті ауған жаққа лағып кетеді. Әйел болып, келін болып, арыны басылғанымен, ұрыншақ ұрғашының ұры желігі басылмаған Бәкізат сол түні өз күнәсінің, өз қылмысының тұтқынына айналды.

Романда сөз болған мәселелер оқырманды жай қалдырмайды, өткен өмірдің ащысы мен тұщысы, күні мен түні барынша шынайылықпен баяндалады. Роман адамның кешегісін, бүгінін, сондай – ақ ертенгісін суреттеп отырып, қоғамның, әлеуметтік ортаның, туған жердің бүкіл тіршіліктің апатты экологиясын көркем тіл, кемел бейнелермен жеткізуімен құнды.

Жалпы екі бөлімнен тұратын диалогия фабуласы былай қарағанда қарапайым дәстүрлі «үштік» арасындағы тартысқа құрылған.

Фабула (лат. *fabula* – аңыз, әйгіме, мысал) көркем шығармада суреттелген оқиғаны рет-ретімен жүйелеу. Фабула сюжетпен көптеген өзіндік өзгешеліктермен ерекшеленеді:

1) оқиғаны мазмұндау, баяндау тәсілімен, яғни оны өмірде болып жатқан рет-ретімен емес авторлық шегіністер, орын ауыстырулар арқылы беру;

2) айтушының болып жатқан оқиғаға қатыстылығымен. Мұның бірнеше жолы бар: алғашқысында автордың оқиғаға қатыстылығы сезілмейді, енді бірде айтушы оқиғаның ортасында жүреді;

3) шығарманың белгілі бір формада баяндалуы, мысалы, естелік, күнделік т.б.

Фабулалық тәсілдерді қолдану арқылы автор оқиғаның баяндалуын бірде үдетіп, бірде бәсеңсітіп отырады, кейіпкер көңіл-күйінің қалтарыстарын ашып, образды жан-жақты ашады [6, 527].

Бір қарағанда бұл фабула жаттанды махаббат драмасы, шиыр тұяқ тақырға айналған тақырып секілді. Міне, осы таптаурын шындықты жазушы кең байтақ жасыл жазира еткен. Жәдігердің шағын отбасы трагедиясы мен заман трагедиясы тығыз байланыста суреттеледі. Жер де, адам да азып барады, – дейді роман.

Жалпы, романның көркемдік сипаты ондағы кейіпкерлер бейнесінің сомдалуымен ашыла түскен. Бастапқыда Әзім мен Бәкізат арасындағы сезімдер тілге тиек етілсе, кейіннен Жәдігер – Бәкізат, қайтадан Әзім – Бәкізат желілері қосылған. Студенттік өмірдің алғашқы күні басталғаннан-ақ Жәдігердің досы Әзімнің бет-бейнесі ашыла бастайды. Алғашқыда ол қарадай қысылып-қымтырылып қара терге түссе, артынша бұл ортаға бой үйретеді. Бәкізаттың қасындағы қыздардың мысқылына, «сұрақ-шабуылына» еті үйренеді.

Басты кейіпкерлердің бірі Жәдігер – адал, шыншыл әрі еңбекқор жан. Әзім екеуі жастайынан бірге өсіп, бір мектепте оқып, арман қуып астанаға да бірге барады. Өте ұяң, айтар сөзін үнемі іркіліп айта алмай қалады. Әзімге адал дос, сырлас бола білді. Ақ

көңілдігін, аңғалдығын пайдаланып Әзім үнемі алдап соғып, келемеждеп, орайы келсе жұрт алдында масқаралап отырады.

Жәдігер Әзіммен санаспайтын, оны өзінен жоғары санайтын. Үнемі бірінші, алда болғысы келетін досының жолынан кесе-көлденең жүрмеуші еді.

«Ұзын қара кісі соңында шұбалаңдап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны. Неге бүйтті? Оны өзі білген жоқ; бар білгені – соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай? Мына іш пыстырғандай сылбырлық реніш шақырғандай әлденеге ұқсай ма? Тоқта ... Сонда неге ұқсауы мүмкін? Бәсе осы сылбырлық емес пе он үш жыл бойы Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен? Соның аяғы бұл, міне, айдалада, аңыраған ашық теңіз үстінде тұр», – деп басталатын роман Жәдігердің жан дүниесі, мұны арқылы бүкіл қазақ даласының жай-күйін, нашар халін байқатады. Бұл мұнды Жәдігердің аузымен айтқызады.

«...Өмірдегі шаршаған адамның сілбу ізі басқа емес, бұныкі ... Және бұның өзін пәш етіп тұр. Ізі – өзінен, өзі – ізінен аумайды...» [7, 13-14]. Жәдігердің шаршап басқан сілбу ізінен өткен өмірін көрсетеді. Өмірі арпалыс, шырғалаңмен өтті. Жалпы адамзаттың жүріп өткен жолынан, қалдырған ізінен оның өмір тарихын байқап, бағамдауға болады.

«Жә, кісіден көретін не бар. Бұның басына қара бұлт үйірілген бақытсыздыққа кінәлі біреу болса, ол басқа емес, бұның өзі еді ғой. Өзі кінәлі еді ғой! Бәкизат? ... Жоқ онда кінә жоқ» әрине адам әрқашан кінәні өзінен іздеу керек. Жәдігер өте кінәмшіл адам, сондықтан ол өз басындағы бақытсыздығы мен келеңсіздіктерге тек өзін кінәлайды. Бұл адам бойынан табыла бермейтін қасиет. Жәдігердің қарапайымдығының өзі жұртқа үлгі боларлық. Басшы болып кекіреймей, балықшылармен бір қоста жатып, бірге жұмыс істеп, оларға барынша көмектесуге тырысатын.

Жәдігердің жүріс-тұрысындағы сылбырлық бастапқы кездерде оның мінез-құлқындағы босандықпен, отбасылық тірліктегі раймен етене жақын.

Қай жағынан алып қарасаң да Жәдігер образы жазушының «Қан мен тер» трилогиясындағы Еламан образына ұқсас. *«Еламанның әдеттегі жуастығына қарап, кесек әрекет күтуге болмағанымен, қайратты еңбекке жаралаған тұр-тұлғасы бұл адамның көзі жеткен іс үшін ешнәрседен тайынбайтын бірбет қайсарлығын сездірмей қалмайды. Ағайын-досқа, жарына ізетті жас балықшы тұрмыс-кәсіп төңірегіндегі әлеуметтік істерге келгенде көпке ілесуші емес, - жетекші, шексіз намыс иесі» [7, 34-35].*

Міне осындай өжеттік пен еңбекқорлық, ізеттілік, намысшылдық Жәдігер бойында бар қасиет. Қамау судың балығын аулау үшін тәуекелге бел буып, әлі қата қоймаған мұз үстіне шығуға ешкімнің батылы жетпей тұрғанда, Жәдігер салдыраған мәшинені айдап, жұрттың «қой, қойлағанына» қарамастан арғы бетке жетеді. Бірақ осы ісіне тәуекел етсе де өзіне сенімсіз болып, басына талай ойлар келіп, бәлкім өмірмен қоштасар сәтім шығар деп, тілі күрмеліп, иманын үйіреді. Сәтін салып арғы беттегі қамау суға аман-есен жетіп, балыққа қарық болады. Тәуекелшілдік, қауіп-қатерге басын бәйгеге тіккендей тігу бұл да Жәдігер бойындағы қасиеттердің бірі. Сол тәуекелшілдіктің арқасында үкіметтің жүктеген міндетін, тапсырмасын дер кезінде орындады. Қанша үрейленсе де, ажалмен арпалысса да, алған бетінен қайтпады. Мұз үстінде өліп кетуге де бар еді.

«Жаңағы күтір еткен мұз зәре алып қана қоймай, кідірмей тағы қайталанарын білді. Жә, қорқары жоқ ... Қайталаса қайталансын. Неге күл-талқаны шықпайды. Бұл сорлының татар дәмі дарияның арғы бетіне өтуге жетпей, қаласа мына табанастында сықыр-сықыр майысқан тілдей мұздың бір жерінде таусылса құба-құп. Бұнда ала алмай жүрген өші бардай, өмір бақи өкшелеп, соңына түсіп алған тасбауыр тағдырдың бұған әлде де қылары болса қылып қалсын. Аспанды үстіне құлатса да мейлі! Тек сол болса тезірек болса екен! Тез болғанда да тап кәзір болса екен! Бәлем, бұл сүйтіп сазайын тартса екен» [7]!

Әзім – Тілеу – Қабақтан. Тілеу – Қабақ – осы өңірдегі халықтың негізгі ұлтаны болып саналатын іргелі үлкен ру. Ал, Жәдігерлер бас-аяғы бес-алты үй кірме – Жақайым.

Жәдігер үнемі ой үстінде жүреді. Ой дегеннен гөрі уайым, ішкі жан дүниесіндегі күмәнмен арпалыста жүреді. Бір күні сол күмәні расталып, адам айтса нанғысыз күй кешеді. Сүйген жардың опасыздығынан ауыр не бар бұл дүниеде. Жәдігер өз жарынан, мынау әлемнен жерініп, мәре-сәре күй кешеді.

«Қар жауар алдындағы қара суық сүйектен өтіп барады. Бұл үйге қарай бұрыла берді де, кенет көшенің арғы бетіндегі үлкен үйге көзі түсті де қалшып тұра қалды. Ақ жібек тұтқан самаладай терезеге біреу жақындады. Кірпігін қағып қап, қайта қарап еді; шашын тоқпақтай гып желкесіне түйген әйел терезе алдына жақындап келе берді. Сұлу мүсінін сырттағылар да қызықтасын дегендей, шам жарығы аямай-ақ шұғыласын төгіп тұрған ақ жібек пердеге көлеңкесін түсіре қырындай тоқтап еді; дәл сол сәтте келіншектің оңашаланып шыққанын аңдып тұрғандай бір сұңғыла еркек сап етті. Келіншек қатарласа берген еркекке еркелей мойын бұрды. Бұл көзін уқалап жіберіп қайта қарады. Қолы қалтырап кетті. Бұл не, түс пе, оң бе? Әлде мынау да бұның осы күндері басынан кешіп жүрген түсініксіз өмірдің жалғасы ма? Көкірек тола күдік қайдағы бір елеске жан бітіріп, жүрегін тырнап жатыр ма? О да мүмкін ғой?». Жо-жоқ, бұл елес емес, Жәдігердің сүйген жары Бәкизаттың нақ өзі. Көзімен көре тұра өзін-өзі алдап, елеске жорып, Бәкизаттың «неге сол жағыңа қарай бересің?», «сен осы сырқат емессің бе?» – дегенін еске түсіріп, кінәні өзінен іздеп, «Тоқта-тоқта ... Бұл жаңа терезе алдындағы елесті қай жағымен көрді? Оң көзі ме, сол көзі болар? Иә, сол көзі ...» – деп өзін барынша алдарқатты.

Бірақ ақиқат – біреу. Өлгі терезе алдынан көрген өз жары Бәкизат пен балалық шақтан бері бірге өскен досы – Әзім еді. Жәдігер ер мінезді, намысшыл бола тұра ұяңдығына салынып қызбалыққа бой алдырмады.

Автор Жәдігерді мейлінше салқынқанды, сабырлы етіп суреттеген. Бұл да автордың кейіпкерлер мінезін суреттеудегі ерекшелігі, әрі өмірдегі шынайылық. Себебі, өмірде ақылдының да қателесер кездері болады. Ер мінездінің де езілер кезі де болады.

Өздерін өздері алдаусыратқан далбаса тағдыр. Адал жүріп, адал тұрып, абырой табам; адал жүріп, адал тұрып ортаға жағам, адал жүріп, адал тұрып туған жерімді гүлдетем; адал жүріп, адал тұрып Аралды аман алып қалам. Бұл – Жәдігердің болмысы. Некелі жарынан бастап, көз таныстарының бәрі еңбек ері деп кекететін еңбек адамының болмысы. Адал жүріп, адал тұрып, дегеніме жетем деп жүргенде айдыны сарқылады, ағайын-аумағы жел қуған қаңбақтай жан-жаққа бытырап кетеді, еңбегі еш болады, нақұрыс бала сүйіп, опасыз жар құшады, ошағы ортаға түсіп, бейуақатта бет алды лакқан сеңнің үстінде бейнетпен жан тапсырады. Адал жүріп, адал тұрып, арам өледі [8, 46].

Бәкизат – өзімшіл, еш нәрсенің қадірін білмейтін, жылтырағанға жаны құмар әйел еді.

«Құрбы жігіттер суға бірден түсе қоймай ананы бір, мынаны бір әңгімелеп отырып, өздері бұрын-соңды көрмеген бейтаныс қыздың қастарына келіп қалғанын кеш байқаған еді; онда да қыздың өзін байқаған жоқ ...»

Бір бүйірден қадалған сұғанақ көздердің сұғы өтті ме, бейтаныс қыз жаңа бұлардың жанынан өте бергенде әнтек қысылып, аяғын абыржи алғанда сусылдақ топырақ борап кеткен-ді [7].

Бейтаныс қыз көп ұзамай, анадай жерге барды да, бұларға сырт айнала бере шешіне бастады. Құрбы жігіттердің қырағы көзі байқап отыр: мынау кім де болса қала тәрбиесін көрген. Бұнда келгеніне біраз болған сияқты. Аралдың өрттей ыстық күні мен аптап желі аялаған жас дене құдды балқыған мыс буына тотыққандай. Қос самайлығы бұйраланған қалың шаш иығының басына түсіп кішкене қозғалса да желк-желк етеді.

Қыз бұларға назар аудармады; ақыл-есі ауысқан кісідей аңтарылып қалған екі ашық ауыз бұл дүниеде бар ма, жоқ па, оған бәрібір сияқты; шашын артына қарай бір сілкіп тастап, теңізге бет ала берген-ді.

... теңізге беттеген қыз суға башайының ұшы тиер-тиместе кілт тоқтады да, маңдайы аумап тұп-тура өзіне қарай келе жатқан жігітке бұрылып қарады. Мына жігіттің он екі мүшесі әлде бір шебер қол ерінбей-жалықпай бас-басына бір-бірлеп қашап істегендей мінсіз екен. Қыз бас-аяғына асықпай көз жүгіртті де, бағанағы мысқыл күлкіні

бетіне шаптырып, теңіз суына қымсынбай кіре берді» [7]. Міне, Бәкизаттың Әзіммен, Әзім арқылы Жәдігермен танысуы теңіз жағасында осылай басталды. Кейін Әзім екеуі қыз бен жігіт боп жүрді.

Ол кезде Жәдігер мен Бәкизаттың жылдар өте келе бас қосатыны үш ұйқтаса да түсіне кірмеген еді. Жәдігер Бәкизатты досының сүйгені деп сыйласа, Бәкизат сүйгенінің досы өзіне де дос деп қадір тұтып, оған қыз іздеп әуреге түсетін.

«Бәкизат бірінші күні-ақ бұны таң қалдырды. Оқуға қаншалық ыждаһаты бар-жоғын білмесе де, ал қоғамдық жұмыс десе құлшынып кететін бір пәлесі бар екен ...

ТАЛҚЫЛАУ

Бірінші курсты бітіріп келгесін балықшы ауылдың жастарын ұйымдастырып Орынбор жағалауына апарды. Жағаға тікен екі палатаның бірінде – ер балалар. Екіншісінде – қыздар. Ер балаларды – Әзім, қыздарды – Бәкизат басқарды». Әзімде бар өзімшілдік, билікке құмарлық, қоғамдық жұмыстарды белсенді орындау сияқты мінездер Бәкизат бойынан да байқалады.

«– Қыздар! Қыздар! – деп орнынан атып тұрыпты да, – Қыздар, бері келіңдер! Міне ... Міне, қараңдар! – деп бойтұмардағы жазуды әр қызға бір көрсетіпті, – Көрдіңдер ме? Міне ... Міне, оқыңдаршы! Мамам “шарап іште. Шампан іште” деген ғой. Ал, бірақ сыра іште деген жазу жоқ. Ал, кеттік! Сыра ішеміз.

Сол күні Бәкизат сыраны қыздардың бәрінен көп ішіпті. Келесі күнне бастап қыздар палаткаға сумка-сумка сыра әкеліп, жігіттерден жасырып ішетін бопты. Босаған бөтелкелерді дүкенге тапсырмай, палатканың о жер-бұ жеріне құмға көме беріпті» [7]. Міне Бәкизаттың осындай келеңсіз, оғаш қылықтары түзде байқалады.

Жәдігердің Бәкизатқа деген сезімі жоқ емес еді, бірақ ол өз-өзін тежей білетін, Әзімді сыйлайтын. Бірақ мына жағдай Жәдігердің Бәкизатқа деген сезімін оятқан секілді.

Қыз бойында осындай батылдықпен қатар нәзіктікте бар еді.

Шеттегі балықшы ауылға ойда жоқта тап болған тосын бикеш бір жылы туып, бірге өскен екі жігіттің де тағдырын кездейсоқта шортан түсіп кетіп, дүрліктірген көлшіктей, арнасынан асырып, аласапыранға түсіреді. Екі жігіт, бір қыз. Екі еркек, бір әйел.

Жалғандықтың кірмейтін тесігі жоқ. Соның кесірінен мына жалпақ дүниеде теңіз тартылып жатса, жалқы тірлікте де талай өмір өксуде. Жалғандық адамның ең рухани кеніші-жүректі де жайлап алған. Бәкизаттың жалған махаббаты жары Жәдігерді де, өзін де жарға жықты.

Бәкизаттың Жәдігерге жасаған қиянаты, өкініші, Жәдігердің сырт келбеті мен ішкі жан дүниесін оқуы өз мұңына ортақтастық аңсау ниетімен тамырлас. Бұл эпизодта философиялық-психологиялық асоциациялар портрет шеңберінен асып, шығарманың образдық, тартыс әлемдеріне ұштасатын, жазушының идеялық-моральдық концепциясына сай биіктен табылатын кең өрістілік танытады.

Бәкизат ахуалы «Қан мен тер» трилогиясындағы Ақбала тағдырын еске түсіреді. Ақбала да Бәкизат секілді Құдай қосқан қосағынан жериді ғой. Мұндағы ұқсастық – Ақбала да, Бәкизат та көрсоқыр сезімнің жетегінде кеткен. Екеуінің де нақсүйерлері адал махаббатқа лайықсыз боп шығады. Тәңірберген жүрегін қатыгездікке жеңдірсе, Әзім әлжуаз, өзімшілдігіне жеңдіреді.

Бәкизат пен Ақбала тағдырының осындай ұқсастығы мен қатар, елеулі айырмашылығы да бар. Ақбала Тәңірбергеннен ажырасқан соң жел аударған қаңбаққа ұқсайды. Еламан тұрсын ата-анасына да керегі болмай қалады. Бәкизат олай емес. Ол іштей түлеп үлгерді және қас қағымдай сәтте. Бәкизат жаны бір тәулік емес-ау, – бір түннің ішінде Әзімге суынады. Өзінің жүрек қалауы Әзімнің уақ кісі екеніне көз жеткізеді. Бәкизат кісі танымағанына өз күйеуінің әлдеқайда ірі азамат екенін сезбей келгеніне опынады. Іштей жуылып Жәдігердің жаны қалса екен деп, Құдайдан тілейді. Осы күрт өзгерісті жан диалектикасына жетік зергер сенімді суреттейді [9,29].

Жігіттің сұлтаны сұлудың сұлуына ғана бұйырады деп ойлайтын өзімшіл қыз озат шәкірт Әзім өз күйкі есебіне бола одан безініп кетеді. Сұлудың сұлуына күштінің күштісі бұйырады деп ойлап, денесі алып мінезі ауыр, төзім мен сабырдың жиынтық құмсайындай Жәдігердің етегінен ұстайды. Ол күні-түні көк теңізді кешіп, көк терге малшынған, можан топай тірлік құрғанымен қоймай, оны да ешкім білмейтін, ауылдағы ешкім көрмейтін сұлу әйелдің күллі көмеш тұрмысының тұтқынына айналдырды. Асау арудың арыны басылғанмен, ұрыншақ әйелдің ұры желігі басылмайды. Көне иісті сағынып, баяғы көз танысты артынан іздеп барып, азды-көпті қызыққа батады. Сөйтіп аңсарын арзымсыз заман өз аяғынан айдап әкеп, өз бауырына қайта қуып тығады.

Дегеніме енді жеттім бе деп тұрғанында, аяқ астынан ауа райы бұзылып, ыққан сеңнің үстіндегі қашқан күйеуінің қасына қайта шығады.

Нұрпейісовтің Әзімі – жаңа заманның қазағы, құштарлықтың құлы. Жұрт алдына түсіп, жұрттан артық болам деп жүріп досын алдайды, сүйген қызын опат қылады, ағайын-туысынан безеді, өзі шомылған Аралды саудаға салып, пайда көзіне айналдырады. Ақырында сергелдеңге түсіп, бар болып жүріп жоқтың тіршілігін кешеді.

Қыз кезінде Бәкизатқа қырындап жүрген Әзім кенет нілдей бұзылады. Кінә Бәкизатта емес, бақай есебі мығым Әзімде еді. Арада он үш жыл өтеді. Балалы-шағалы отбасының ақжаулығы Бәкизат сонда да Әзімді ұмытпайды. Ақыр аяғында Әзім құшағына қайта құлайды. Академиктің ашынасына айналады.

«Теңізі тартылған, жері азған, елі босқан» Жәдігердің бүкіл тағдыры замандасына былай дегізеді: *«Есалаң сорлы, есіңді жи! Оның мен солыңа қара! Басқаны ойламасаң да, ойраны шыққан мына дүниенің ертең не боларын ойласаң еді? Осы дүниеге соңыра, өзіңнен кейін келетін сорлы ұрпақтың күні не болатынын ойласаңдар еді»* [7].

Жері азған, елі босқан жалғыз Арал ғана ма екен? Сондықтан «Соңғы парыз»: адамзат үлкені, кішісіне, басшысы мен қара табанына қарамай табиғат, қоғам алдындағы борышын қайтаруға міндетті дейді. Ол міндет қалай өтелуі керек? Нұрпейісов романы мәселені төтесінен қояды. Бәрі-бәрі адамның өз қолында. Шығарманың мына бір жолдарына назар аударсақ:

Әнеубір жылдардағы «ай құлағын әлдилеген ғажайып хикая ма, ертеке пе, әйтеуір адамның аңсары ауып, арманын үздіктірген алдағы жарқын болашақты» айтқызу романда академик бейнесі тақырыбына беріледі. Сондай әңгімеге қарық қылып жүрген Әзім бір күні тыңдаушы ауылдастары тілек айтады.

«Әзімжан-ау, не ойлағаның бар? Аузы-басына қарап отырған теңіз тартылды, балық құрып кетті. Кәсіп қалмағасын шамасы келгендер қатын-баласын жетелеп көшіп жатыр. Арқа тірер азаматым ... асқар тауым-ау, сен бұған не дейсің?» [7]

Әзім сырғақтайды.

«– Болады... болады, ақсақал, кішкене шыдаңдар, – деді де орнынан тұрып кетті». Адам өтірікке тойынып бітті. Сан жылғы қияли арман – коммунизм енді бір жиырма жылда орнап қалар деп гөйітіп еді, мұнысы алыстан бұлдырыған сағым боп шықты. Жәдігердей кейіпкердің тақырыбы – міне, осы жалғандықты, бос уәдені кәсіп етіп алғандарға қарсы өшпенділік, қасастық. Сол себепті роман уытты сатира тілін безегіш. Үш адам, жаңағы «үштік» – Жәдігер, Бәкизат, Әзім теңізде мұзбен бірге ығып барады. Зәре жоқ. Жандары мұрнының ұшында. Сондай қиын мезетте де Жәдігер бақталасы, қорқып тұрған Әзімге: *«Аралдың құрығаны елге құт дегенің қайда?»* – деп қалды.

Роман Әзімдей жалғаншы ғалымның ішкі монологын дөңгелете келгенде, бар қылмысын өзіне мойындаттырады. Бірақ Әзім кінәні жалғыз өзінің мойнына артқысы келмейді. Келтіретін дәлелінің жөні жоқ дей алмайсың. Жазығы – жоғарының дегенін бұлжытпай істеді. Сондан соң бастықтардың алдында бас изеп шыбындаған жалғыз Әзім ғана емес шығар. Сынын сатылап жоғарылата береді. *«... Қиямтұрыс, қисық істі бастаған бұл емес; Түрікпеннің Бабаевы да емес, Москвада отырғандар!..»* – деп бір кетеді. Артынша семсерін сол кездің идеологиясына сілтейді.

Өстіп «Соңғы парыз» бүкіл елдің берекесін кетірген жалғандық құртының жайлаған мекенін табады. Әзімдей академик болып қомпайып жүргендер – Қазақстанда, және басқа елдерде де көп.

Әзім мен Жәдігер екеуі түйедей құрдас еді; екеуі бір жылда туды; онжылдықты бірге бітірді; институтқа бірге талаптанды; бірақ екеуі де алғашқы сынақтан құлап, ауылға қайтып келді. Сол жылы екеуі әскерге бірге аттанды; мерзімін өтеген соң, әскерден екеуі де бір жылда оралды; сонан... иә, сонан былайғы өмірдің талай шырғалаңын бастан бірге кешкен – ді.

Тек кейін бақыт қуған бала жігіттердің өмір жолы екіге айрылып, институт бітіргесін Әзім – Астанада қалып, Жәдігер «Аралым, менің, Аралым» деп ауылға тартып отырады. Әзім шырқап өсті. Оның өсетініне Жәдігер күмәнданған емес. Баяғы бала кезде балықшы ауылдың күнге күйген қара сирақтарының ішінде ұзын бойлы ақ сары бала жұрт көзіне бірден түсетін. Зейінді, алғырлығына сенгесін басқа балалардай сарылып отырмай, сабақты жүрдім-бардым оқитын. Есесіне екі бетінен оты шығып тұратын әдемі ақ сары бала көп арасын киіп-жарып ән салатын жерде тартынбай ән салды, домбыра тартатын жерде тартынбай – домбыра тартты. Балықшы ауылда үрдіс болмаған биге де бұйығы балалар бірінің тасасына бірі тығылып баспай қойғанда, ол қара көзі жайнап бірінші боп шыққан-ды.

Сондайда жазатайым кейде даусы жетпей, кейде қолы келмей қалғанда көлденен тұрған қыздар қараптан-қарап қысылып бетін шымшып жатқанда, бұл жасу орнына қайта қара көзі шоқтай жайнап: «дәнеңе қылмайды. Келесіде көкесін танытам» – деп едіреңдеп тұратын; десе дегендей келесіде әнді де, күйді де, биді де дұрыстап алатын. Он жыл бірге оқығанда осы досының бала боп, сірә, тауы шағылып, ажары қайтып мұқалғанын Жәдігер көрген емес. Тарих пәніне беретін ағайдан бүкіл бала зәресі қалмай қорқатын. Осы тарихшы ағайдан екі алып қалғанда да бұл заңғар басқа балалардай ұнжырғасы түсіп, танауын тартқылап көрген жоқ-ты. Ертең шаруалар көтерілсін өткенде бәрібір бес аламын деп басы қақшақтап тұратын.

Әзім – жастайынан зерек, алғыр, ауыл балалары ішінен ерекше көзге түсіп тұратын болған. Өзі оқшау, ерекше болуды қалайтын Әзім тәуекелшіл және сол тәуекелшілдіктің арқасында көп нәрсеге қол жеткізді.

Институтқа түсер кезде бұл (Жәдігер) мына тұрған Алматыға тәуекелі эзер жеткенде, Әзім Мәскеуге жалғыз тартады. Жәдігер бірінші сабақтан құлап, анасы берген азғантай ақшасын қала көрген қу мүйіздердің сырасына сауғызып қайтып келсе, Әзім жарқылдап ауылда жүреді. Ана қалтасы да, мына қалтасы да будақ-будақ ақша. Сол жылы ата-аналар оқуға түсе алмай қайтқан балаларға ренжігенде: «Өзіңдей Әзімге қарашы. Оқуға түспесе де, ақшаны күреп қайтты,» – деп ұрысатын.

Ол кездер де Әзім Жәдігерден сыр бүкпейтін. Ішек-сілесі қата отырып, ақшаны қалай тапқанын айтып берген – ді: сүйтсе, бұ да бірінші сабақтан құлапты. Әкесі берген азғантай ақшаны оны-пұныға жұмсап қойыпты; енді елге қайтайын десе, қалтасында бір тиын қалмапты; «ә» дегенде сасуын сасса да, бірақ зерделі алғыр бала ақыл тауып сүйікті көсемге хат жолдағысы келіпті; бірақ ауылда оқыған бала Виссарионға неше «с» жазу керек екенін білмепті, қасындағы балалардан сұрауға арланыпты. Киоскаға барып газет сатып алып, өзін қинаған «с» әрпінің сыласын тауыпты. Көсемге жазған хатқа іле-шала келген жауапта Қазақстанның Мәскеудегі Тұрақты өкілдігіне баруға кеңес беріпті. Онда барса алдынан ыңырсып сөйлейтін арық қара шығыпты да, сұраған ақшасын ұстата сапты. Тегін ақшаға қуаныпты. Тек былай шыққасын жаңағы қалақ қараның қабақ шытпай бере салғанына қарап, аз сұрағанына өкініпті. Сол өкініш ойынан кетпей қынжылып келсе... Өзімен бір бөлмеде жататын сепкіл бет, сары бала жылап отыр. Бұл «не болды?» деп сұраса, ту Қиыр Шығыстың қиян шетінен келген неме емес пе, жаңа киоска алдында қызыл ала журналдың сыртында қылыш асынған қолбасыны қызықтап қарап тұрғанда ... «Ақшам... қалтамдағы ақшамды...» деп аржағын айта алмай еңіреп қоя беріпті. Жүрегі зу ете қалған Әзім ақша салған қалтасын ұстай алған еді...

Жаңа бұ да сол киосқаға соққан-ды. Бұ да ауылдағы қатындардың күлдәрі көйлегіндей алабажақ журналды көрген. Журнал сыртында сары ала қылыш асынған қолбасының қошқар тұмсығы мен әр шалғысына уыс толғандай мұртына есі шыға қызығып қараған еді;

Сол түннің ертеңіне ол төсегінен тұра сала кешегі қалақ бет қараға қайта барып: «аға, кеше... Сізден шыққасын киоскадан газет алайын деп тұрсам...» – деп ақшасын ұрлатып алған сепкіл бет баладан аудармай кемсеңдей бастаған екен, қалақ қара: «*қазақы бала, бала емес*», – деп басын шайқапты да, бұл жолы да бір уыс ақшаны ұстата сапты. «*Сүйтіп, айналайын, астанадағыларыңды да екі жеп биге шықтым*», – деп, Әзім сусылдақ шашын бір сілкіп қап, сақ-сақ күлген – ді.

Қанша десе де баланың аты бала. Ол кезде бұлар ненің парқын білген. Кейін ойлап қараса, құрдасы сол кезде де ағайын ағарып адыма түспесін, қарайып артымда жүрсін депті. Сонда артына ерген шуылдақ тобырдың аузында да, көзінде де бір өзі жеке тұрарын білген. Халық назарынан шықпай елтең-селтең жүру оның ежелгі арманы еді. Арманына жетті. Аты астана газеттерінен түспейді. Жиналыста сол сөйлейді. Жиында соның аты үлкендердің аузымен аталып, қазақ даласының бас-аяғына дабырайып тарап жатыр[10,23].

Әзім қулықпен басшылық адамдарын да алдап соқты. Табиғатынан зерек бала ойлаған жерінде қулығын оңай іске асырып, өтірікті де айтып үйренді.

Оза шауып, бәйге алып, сұлуды құшам; оза шауып бәйге алып атақ алам. Оза шауып, бәйге алып абырой асырам.

Оза шауып, бәйге алып, туған жерімді гүлдетем. Оза шауып, бәйге алып, ауылымның атын шығарам. Оза шауып, бәйге алып, туған халқымның атын шығарам. Бұл – атаққа тойымсыз айтулы ғалым Әзімнің болмысы. Оза шауып, бәйге алам деп, досын алдап кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп, сүйген қызын құрбандыққа шалады. Оза шауып, бәйге алам деп, ағайын-тумадан алшақ кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп өзі туған өлкені, өзі шомылған Аралды саудаға салады. Оза шапқызып, бәйге алғызып дәндеткен алдамшы құштарлық ақыр аяғында оның өзін орға жығады. Үйінен бездіреді. Күйінен бездіреді. Өлең төсегінен бездіреді.

Қызыметінен қуып шығады. Беті ауған жаққа лағуға пейіл қылады. Сүйтіп жүріп, баяғы еліне келеді. Баяғы ағайынға қауышады. Тастап кеткен қызына оралады. Жел айдаған қаңбақтай алабұртып жүріп, өзі құрбандыққа шалған Аралдың төсінен бір – ақ шыққанын білмей қалады. Өзі сатып кеткен досының кебін қалай бірге кигенін де білмей қалады. Ақыры тағы да қасындағы серіктерін тастап, бетімен лаққан сеңнен бей-берекет қашып шығады. Теңіздегі сеңнен құтылғанмен өмірдегі сеңнен құтыла алар емес. Ертеңі – неғайбыл. Таусылмаған сергелдең. Таусылмаған далбаса. Бұл қатарынан озып, жүлде алып, үздік туған Әзімнің тағдыры. Ал екеуінің ортасындағы Бәкізаттың да бағын байлап жүрген сол баяғы далбаса үміт.

Әзім бейнесі «Қан мен тер» трилогиясындағы Тәңірбергенге ұқсайды. Тәңірберген ел бірлігін көп сөз етеді. Адалдықты, тазалықты дәрәптеуге құштар. Іс жүзінде елдің ішіне іріткі салушы нағыз қызыл көздің өзі. Тып – тыныш отырған балықшылар ауылын екіге жарып, бір-бірімен өштестіріп, қастастырып қояды. «Әзім де Аралды екі өзенге бөліп жіберіп, орнына егін егіп байимыз, қарық боламыз» деп елдің басын қатырып, әр жиналыс сайын сарнайды.

Тәңірбергеннің Ақбалаға жасаған қиянаты, Әзімнің Бәкізатқа жасаған опасыздығы – екеуінің де әйел затын құрметтемейтін, оларға немқұрайлы қарайтынын көрсетеді. Тәңірберген өз тасбауырлығына өзі тәнті болса, Әзім өзінің өзімшіл, қатарының алды болғысы келетін қасиетін жоғары санайды.

«Қан мен тердегі» Еламан іштей жуылса, Тәңірбергенді кір басады. Сол ластығына өзі сүйсінетін мұндай жан – қазақ әдебиетінде бұрын кезікпеген кейіпкер.

Сең үстінде қалған үшеу меңіреу табиғатпен бетпе-бет келгенде бірінен-бірі өткен дәрменсіз боп шықты. Өз өмірлерін ойша қайта шолып, қайта таразылаудан басқа амалдары қалмайды. Үшеуінің де ұстанып келген қағидалары далбаса боп шықты. Үшеуі де қысыр

қиял қуып жүрген, өздерін-өздері алдарқатып жүрген алаңғасарлар екен. Тіпті бір-біріне артар кінәсі де жоқ боп шықты.

Бір-бірінің бойынан кешірмейтіндей күнә да таба алмайды. Түптеп келгенде, әрқайсысы өзін-өзі жазғырды. Бірақ қайтадан қауышып кете алмайды. Арман қуып, алаңғасарланып жүріп, бір-бірінің көзіне шөп салыпты, көңілін қалдырыпты, сатыпты. Тіптен ондайдан аулақ Жәдігердің өзі орынсыз тоңмойындық жасап, талай жерде бітіскелі тұрған көңілді бітістірмей, жазылғалы тұрған көңілді жаздырмай тастапты. Қонатын бақыт қонбай қапты. Орнайтын жақсылық орнамай қапты. Өйткені арман деп қуып, мұрат деп тұтынып келген қағидалардың бәрі «бәлду-бәлду – бәрі өтірік» дейтіндей бәдік әңгіме.

Ондай далбаса қуғандардың опат болмауы еш мүмкін емес екен. Кім неғұрлым жан-тәнімен берілсе, сол алдымен опат болады екен. Жел өтіндегі, сең үстіндегі сергелдеңге ең сенімпаз Жәдігер ең алдымен қаза табады. Өзі қуып жүген өзекті мақсаттың өзінен ойда жоқта айнып кетуден тайынбайтын аяр Өзім бір амалын тауып, сең үстіндегі сергелдеңнен де сытылып шығады. Бірақ өзін қуалаған масқарадан бәрібір құтыла алмайды. Қай нәрсеге де жан-тәнімен құламай, қай уақытта да өзін астам қойып, қалаған дүниенің күштісін де, келістісін де, бақыттысын да менікі деп ойлайтын тәкәппар Бәкізаттың төзімі бәрінен күшті боп шықты. Қырық шырақты қыз шіркін қиямет көрсе де бар болғаны, бір ғана шырағын өшіргендей. Өмір шындығы қозғалысында адал жүрсе де еңбегі еш болмайтындар тағдыры Жәдігер бейнесімен ұғындырылады. Атақ-дәреже, мансап үшін туған жерін де, өзін сүйген адамды да сатып кететіндер Өзім бейнесі арқылы жеткізілген. Ал, осы екі еркекке де әйел болып жүрген Бәкізат – далбаса үміттің құрбаны.

Құшағында серейіп өліп қалған Жәдігердің тонының омырауынан табылған жұлым торғайдың көкірек тұсы бүлкілдеп қоя бергенде, оныңда көкірегі лүпілдеп қоя берді. Әуелі кешегі безіп кеткен күйеуінің кеудесіне жан оралған екен деп үміттенді. Сосын жаңа ғана сенделіп жүріп, жағалауға бір соқтығып, соны пайдаланып Өзімнің қашып кеткені есіне түсіп, сондай ұрымтал сәт тағы да қайталанар деп дәметеді. Өмір сүруге баяғыдай құштарлығы да шамалы. Бірақ жағалаудағы елде жаутаңдап қалған ұлы мен қызын ойлағанда, алақандағы бір шөкім тірі мақұлықтың жүрегінің лүпіліндей нәзік үміт, түсініксіз үміт күшейе түседі. Иә, лайсаң көктемдегі аласапыран теңіздің қайда барып тоқтары, қай жағадан шығары, не болмаса, өзі секілді қаңғалақтап келе жатқан екінші бір сеңнің астында қап, тұңғыыққа шөгіп кетері белгісіз тоқымдай мұздың үстінде баяғы көрік, баяғы өрліктің бәрінен айрылған тірі мүсіннің көкірегіндегі арман деуге де, қиял деуге де, өкініш деуге де келмейтін күмілжі сезімдер мен қай-қайдағыны ойлататын қасіретті хикая тамамдалады.

Расында да, әлгінде ғана біз шолу жасап өткен үш ғұмырдың үшеуі де, шындап келгенде, зая кеткен өмірлер ғой. Осы кітаптағы қай кейіпкерлердің тағдыры да зая ғұмырдан өрбіп жатқан жоқ па? Бас құрылысшы ма... Үлкен кісі ме... Сары Шая ма... Жуан Жақайым ба... Кәрі қақсал ма... Қайсысы? Бәрі де Арал түбіндегі құмға шөккен кемелердей қазірдің өзінде қайырлап тұрған жоқ па? Тек сол бір балықшы ауыл ғана емес, күні кеше көсемдер мен үлкен кісілердің дегенін екі етпей, біреуі адал жүріп, адал тұруға тырысып, біреулері халқының атын шығарып, елінің даңқын асыру үшін оза шауып, бәйге алуға тырысып, біреулері бақытты жар, бақытты ана атануға тырысып, арам өле жаздаған күллі қоғам ойда жоқта бауыры құмға тірелгендей, қайырлап тұрған жоқ па?

Оны сондай тығырықтан шығарып аламыз деп тызақтағанымыздың өздері сең үстінде қалғандай сергелдең хал кешіп жатқан жоқ па? Тіпті: «Осының бәрі неден болды?» – деп ойлануға да мұрша келмей жатқан жоқ па?.. Алаңғасарланып қысыр қиялды қуа берсең, бір далбасаның соңынан бір далбасаға, бір сергелдеңнен соң бір сергелдеңге ұрынып, есіл ғұмырды еш қыласың ... Бір өкініштен сөң бір өкініш кеше бересің ... Кеше бересің ...

ҚОРЫТЫНДЫ

Романда баяғы жар басындағы балықшы ауыл қайта жолығады. Сенделіп жүрген сең соның қасына кеп, бір ұстаса жаздап, қайтадан көк теңізге лағып кетеді. Сол тұста қашып

шыққан Әзім ескі жұрттың үстінен шығады. Кей тұста Жәдігердің, Әзімнің, Бәкизаттың басынан кешіп келе жатқан сергелдең бір кезде, басқа бір заманда Еламан, Тәңірберген, Ақбала кешкен сергелдеңге ұқсап кетеді... Сонда бұл не? Ұрпақтар жалғастығы ма? Олар кешкен сор азаптың да әлі күнге желісін үзбей жалғасып жатқаны ма? Өмір сол баяғы бір орынында тұрғаны ма? Соры ашылмаған қазақ сахарасы үшін ештеңенің өзгермегені ме?..

Иә, дәл солай сияқты. Дәл сол кездегідей, адал жүріп нан табам дейтіндеріміз өзгелерге деген өшпенділігімізді өшіре алмай келеміз. Өз-өзімізден түтіндей бықсып, іштей тұншығып, Жәдігердің кебін киеміз. Жоқты бар қыламыз деп жүріп, қолдағы бардан айрыламыз. Қарық боламыз деген сайын ғарып бола түсеміз. Оза шауып, бәйге аламыз деп, әлеуметтік өзіншілдікке беріліп, өзінде бар өзгелерде болмасын деп жүріп, бір күні тап сол өзгелерден өзіміз де сазға отырамыз... Қанағат, мейірім жоқ жерде махаббат жоқ. Махаббат жоқ жерде әділет жоқ. Әділет жоқ жерде асылың жасық, алтының тас боп көрінеді. Адамзат жоғалтқан қасиетіне қайта қауышса ғана абзал атын ақтай алуы мүмкін. Соны кеш түсінген Бәкизат Жәдігерімен қайта қауышып, қайта бақыт табар сәтті кезеңнен кеш қалып қойды.

Роман идеясы айқын. Көздейтіні – жалғандықтың жағасынан алу. Шығармада Әзім баттасқан жылпос, өтірікшіл, екіжүзді, алаяқ кейіпкерлердің тұтас жүйесі жасалған. Аудан басшыларының бірі Қозы Қарын әрі-сәрі, жұрттың көлгірсіген сөзінен мақтау мен боқтау арасын айыра алмайтын халдегі байғұс. «Жауырынына терезе салса да, ішіне жарық түспейтін» Жуан Жақайымның бар қасиеті – Әзім қылмысын игі іс етіп дабырайтып насихаттауға, жауырды жаба тоқуға бағытталған. Әзімнің ағасы атақты құрылысшының аңдығаны – тағы да бір алтын жұлдыз қадау үшін – «коммунизмнің сәулетті құрылысын», патша сарайындай ғимарат салу. Атақ, даңқ бермейтін құрылысқа енжар... Сары Шая – кеңес белсендісі – Құдайсыздар ұйымына мүше. Бірақ Құдайсыздығы – бер жағы. Қыл аяғы қойнында комсомол билеті бар Қожбан, ол да алдамшы жәдігөй. Ретін тауып, молдалардың арасына сыналап кіріп, кісі өлген азалы үйді бірге тонасып жүр... Осылардың бәрі типтік жағынан тамырлас – жалған жүйенің жалдаптары [11, 17].

Жазушы кейіпкерінің бірі әрі бірегейі – Сары Иван. Ол романда бірнеше жерде ғана көрінгенімен сом алтындай нар тұлға көз алдыңыздан кетпейді. «Соңғы парыздың» оқиғасы кеңес дәуіріне қатысты десек те, көтерген көп мәселелері бүгінгі күнмен үндес. Кешегі, бүгінгі жалғандыққа бірдей шүйлігеді. Нақсүйерін ажал аузында қалдырып, сең үстінен амалдап қашып шыққан Әзім өзі сияқты «болады, боладыны» әндетуге үйір, уағдаға опасыздар келешектен де табылатынына нық сенімді. «Талай жыл өтер. Заман да, қоғам да өзгерер. Адам да өзгерер... Адам қанша өзгерсе де, Арал тағдыры өзгермес» деп басталатын бұл ұзақ монолог адал істі армандайтын небір Әзімдердің бетпердесін жыртады. Әзімдердің сорты көп. Ортақ сиқы сол, бәр-бәрінің айналасы – тау толған өтірік, дала толған мақтан, өзен толған өсек, оспақ... «Арал тағдыры – адам тағдыры деген әдемі сөзді ел кезінде елтең-селтең жүргенді мансұқ еткен епті жігіттер қызыл тілді қайраққа жанып-жанып алып, халық алдында ана мінбеден де, мына мінбеден де қиқулатар – ау!

Хикаясы кеңес дәуіріне арналған роман «сүйтер», «бүйтер» деп келешек туралы сыр шерткенде жоқтан барды моншақтап отырған жоқ. Шартты түрде бүгінгі шындықты айтып отыр. Еңбек еткен «Қазекемнің балалары болмаса, онан басқа халықтың бәр-бәрінің де құлқы, пейілі өзгеріп, заманына қарай амалын жасап, қолынан келгені заманы қасқыр болса қасқыр боп, түлкі болса, түлкі болып құйрығы бұлғандап айналасын асыра бағар – ау!» – дейді үйінен өрт шыққандай жаныққан Әзім [12, 30]. Ә. Нұрпейісов қазақ әдебиеті үшін бұрын жан-жақты бейнелеу өрнегінен өтпеген Арал өңірі табиғатын да өзіндік ерекшеліктерімен суреттеді.

«Соңғы парыздың» ерекшелігі – Бәкизат, Жәдігер, Әзім арасы роман тартысының қақ ортасынан алынған орнын босатпайды. Романдағы басты кейіпкерлер бейнесі өзіндік мінездерімен де, қимыл-қозғалыстарымен де, іс-әрекет барысындағы бет-әлпетіндегі өзгерістерімен де жан-жақты ашылған. Аталмыш диалогия аударған Annelore Nitschke: «The analogy between Bakisat and the Aral is also mirrored in the similarity of the scenes depicting Jadiger's crossing of the frozen Sea and his attack on Bakisat» [13,3], – дейді. Яғни автор Арал

теңізі мен басты кейіпкерлердің өмірі тағдырлас, тіпті теңіздегі толқын қаһармандардың ішкі жандүниесімен үндес деген тұжырым жасайды. Сол сияқты зерттеуші Е.Кәкілбаева да өз мақаласында: «We made an attempt to consider the poetics of the dilogy by Abdijamil Nurpeisov “Last Duty” in a mythological aspect, to determine the functions of mythologemes that allow one or another plot situation to be interpreted using parallels from mythology. The subject of research is the multifunctionality of myth, its semantics and structure-forming function» [14,3], – дей келе, шығармадағы бас кейіпкерлердің образ жасауда, табиғатпен үйлесімділікте қарастыруда мифологиялық астар барын тілге тиек етеді.

Әлемдік әдебиеттің бар өрмегінің тіні болып келе жатқан осы үштік күллі ұлттық дәуреніміздің қазіргі ахуалының ұтымды кескіндемесін жасап беретіндей шешім тауыпты. Сырт қарағанда ғана бір-біріне кереқар антиподтар сияқты көрінетін екі еркек, түптеп келгенде, бір-бірінің дәл баламасы. Екеуінің таласып жүрген әйелі де, тек сырт көзге ғана екеуіне де ұқсамайтын ерекше тұлға. Түптеп келгенде, ол да бар болғаны үшінші балама ғана. Жалпылай алсақ, үш дара тұлға деп жүрген үш адамымыздың жеке-жеке бастан кешіріп жүргендері де, бәрі бірігіп, бір-бірімен табысып, бірде кетісіп, бірде бастан кешіріп жүргендері де бір тағдыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Abdijamil Nourpeissov (1967). *Le Crépuscule*. Gallimard, Paris.
- 2 Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 250 б.
- 3 Қирабаев С. Әдебиетті қайта оқу. – Алматы: Балауса, 2010. – 210 б.
- 4 Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 257 б.
- 5 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 341 б.
- 6 Қирабаев С. Әдебиеттанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Комплекс, 2002. – 284 б.
- 7 Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. – Алматы: Жазушы баспасы, 1999. – 445 б.
- 8 Кәкішев Т. Қазақ әдебиетінің сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 305 б.
- 9 Қаратаев М. Бетбұрыс белестері. – Алматы: Алатау, 2005. – 312 б.
- 10 Тоғыс Ж. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы жайында// Қазақ және әлем әдебиеті. – № 5-6 (30). – 2008. – 6-7-б.
- 11 Әжиев Қ. Ә. Нұрпейісовтің шығармашылық шеберханасы. – Алматы, 2003. – 211 б.
- 12 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 899 б.
- 13 Nurpeissov, Abdizhamil. *Der Sterbende See*. Romandilogie. Translated by Annelore Nitschke. – Berlin: Dageyli, 2006. p.445
- 14 Kakilbayeva, E.T. 2020. “Abdijamil Nurpeisov’ s “Last Duty” Dilogy in Mythological Aspect”,17 (2), pp.204-214

Материал 22.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Abdijamil Nourpeissov (1967). *Le Crépuscule*. Gallimard, Paris.
- 2 Rahymzhanov T. (1997), *Romannyn korkemdik alemi*[The artistic world of the novel]. – Almaty: Rauan(In Kazakh)
- 3 Qirabaev S. (2010), *Adebietti qaita oqy*[Re-reading literature]. – Almaty: Balausa(In Kazakh)
- 4 Esembekov T. (2009),*Koekem matindi talday negizderi*[Fundamentals of literary text analysis]. – Almaty: Qazaq universiteti(In Kazakh)
- 5 Dadebaev Zh. (1991),*Omir shyndygy zhane korkem zhyndyq*[Reality of life and artistic decision]. – Almaty: Gylym(In Kazakh)
- 6 Qirabaev S. (2002),*Adebiettanydyn ozekti maseleleri*[Actual problems of literary studies]. – Almaty: Kompleks(In Kazakh)

- 7 Nurpeisov A. (1999), Songy paryz [Last duty]. – Almaty: Zhazysy baspasy (In Kazakh)
- 8 Kakishev T. (1994), Qazaq adebietinin synynyn tarihi [History of criticism of Kazakh literature]. Almaty: Sanat (In Kazakh)
- 9 Qarataev M. (2005), Betbyrys belesteri [Turning points]. – Almaty: Almaty (In Kazakh)
- 10 Togys Zh. A. (2008), Nurpeisovtyn «Songy paryz» pomany zhaiynda [About Nurpeyisov's novel «The Last Duty»], Qazaq zhane alem adebieti [Kazakh and world literature]. – Almaty (In Kazakh)
- 11 Azhiev Q. (2003), A. Nurpeisovtin zhygarmashylyq sheberhanasy [A. Nurpeyisov's creative workshop]. – Almaty (In Kazakh)
- 12 Syinshaliev H. (2006), Qazaq adebietinin tarihi [The history of Kazakh literature]. – Almaty: Sanat (In Kazakh)
- 13 Nurpeisov, Abdizhamil (2006) Der Sterbende See. Romandilogie. Translated by Annelore Nitschke. Berlin: Dagyeli (In English) p.445
- 14 Kakilbayeva, E.T. (2020), “Abdijamil Nurpeisov’ s “Last Duty” Dilogy in Mythological Aspect”, 17 (2), pp.204-214

Галерея образов в романе «Последний долг» А.Нурпейсова

Г.С. Бөкен¹, Қ.К. Молғаждаров¹

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье ставится задача проанализировать галерею персонажей романа «Последний долг» писателя А.Нурпейсова. Анализируется, что художник смог так описать личность, поступки, характер человека, что, помимо типичных характеристик среды и эпохи, четко просматриваются присущие только ему характеристики. Его отличает то, что автор достаточно хорошо знает, что типичное своеобразие художественного образа необходимо для раскрытия внутренней тайны и смысла общественной жизни, что его индивидуальность и индивидуальные особенности играют огромную роль в изображении человеческой личности. Художественный характер романа раскрывается изображением в нем действующих лиц, а в характерах выражены чувства между Азимом и Бакизатом. А затем сети Жадигер-Бакизат и снова Азим-Бакизат анализируются в гармонии друг с другом.

Ключевые слова: долг, образ, портрет, судьба, остров, человек

Материал поступил в редакцию журнала 22.06.2023

Gallery of images in the novel "The last duty" by A. Nurpeysov

G.S. Boken¹, K.K. Molgazhdarov¹

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article aims to analyze the gallery of characters in the novel "The Last Duty" by A. Nurpeisov. The article analyzes the writer's ability to describe the personality, actions, character of a person in a way that, in addition to the typical characteristics of the environment and the era, the characteristics inherent only to him are clearly visible. It is distinguished that the author knows quite well that the typical originality of the artistic image is necessary to reveal the inner secret and meaning of social life, that his individuality and individual characteristics play a huge role in depicting the human personality. The artistic nature of the novel is revealed by the depiction of characters in it, and the feelings between Azim and Bakizat are expressed in the characters. The networks of Zhadiger-Bakizat and Azim-Bakizat are analyzed in harmony with each other.

Key words: duty, image, portrait, fate, island, man.

Received: 22.06.2023